

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.101.3>

УДК 811.161.2'271

МОВНА СВІДОМІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА У ВИМІРАХ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСІВ)

КОЦЬ

Тетяна Анатоліївна,

доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та
соціолінгвістики,

Інститут української мови НАН
України;

вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;

e-mail: tetyana_kots@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4622-9559

Tetiana

KOTS,

Doctor of Philological Sciences,
Senior Researcher of the Department
of Stylistics, Language Culture and
Sociolinguistics,

Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine,

4 Mykhaila Hrushevskoho St.,
Kyiv 01001, Ukraine;

e-mail: tetyana_kots@ukr.net

*У статті проаналізовано концептуальні засади мовної свідомості знакової постаті в історії української культури, літератури, мови Олександра Довженка. З урахуванням широкого тлумачення мовної свідомості у світовій науці виокремлено одиниці її реалізації в художньо-публіцистичній спадщині митця – понадчасові ідеологеми **Україна, народ, історія, мова** як наскрізні етноцентричні складники української національної самобутності. Здійснено аналіз словника новомови, зокрема лексем **інтелігент, націоналізм, патріотизм** в інтерпретації мислителя. Розкрито їх лексичні, семантичні, стилістичні, прагматичні текстові вияви в рецепції автора та з урахуванням культурно-історичних передумов творення щоденникових записів.*

Ключові слова: мовна свідомість, національна ідентичність, мовомислення, ідеологема, сема, лексико-семантичні процеси, оцінність.

*Людина повинна завжди пам'ятати,
звідки вона пішла в життя.*

Людина не має права бути безбаченком.

Олександр Довженко

Неперервність української самобутності впродовж століть, особливо в часи бездержавності, уможлилювали митці культури, цінність яких у різних умовах перевірів час. Їхня спадщина ще й досі не розкрита сповна, але дуже важлива для розуміння не лише історії літературної мови, а й для збереження й утвердження національних цінностей у сучасних умовах російсько-української війни. Особливо суголосними з сьогоденням є думки знакової постаті в українській культурі – письменника, кінематографіста, громадського діяча Олександра Довженка, який протистояв тоталітарній системі, протидіяв знищенню української ідентичності. Він змушений був приховувати факт власної боротьби за незалежність України в лавах УНР, а згодом, позбавлений можливості навіть навідувати Батьківщину, шукав шляхи донесення до рідного народу ідей національної гідності і свободи. На його вік випали важкі лихоліття Другої світової війни, яка безжально знищувала Україну й українців не лише фізично, а й духовно. О. Тримбач зауважує, що Довженко «як митець по-справжньому відбувався тоді, коли не просто усвідомлював свою ідентичність, своє самостояння, а й захищав їх як частину національного соціокультурного простору» [Тримбач 2007: 13].

Відкриті думки про війну за власну самобутність, яку відстоювали в умовах тоталітарної системи, боротьби з німецькими загарбниками, проти загроз духовним цінностям О. Довженко залишив для нащадків у «Щоденникових записах», написаних упродовж 1939–1956 рр. переважно під час примусового проживання в Москві. Це 25 зошитів (понад 700 с. друкованого тексту), опублікованих лише в часи Незалежності в 2015 р.

Такий жанр поєднує публіцистичну фіксацію явища, події, їх оцінку та інтерпретацію з художнім образно-естетичним осмисленням національної духовності та з рефлексією автора, що відображена в лексиці, семантиці, прагматиці мови.

Мовна свідомість митця традиційно для української культури об'єднує концептуальні національні цінності, зберігаючи їхній глибинний зміст і розширюючи їх розуміння. Її одиницями є наріжні складники самобутності – суспільно-політичні й культурно-історичні поняття, які ніколи не втрачають актуаль-

ності і функціонують у текстах як понадчасові ідеологеми – *Україна, народ, історія, культура, мова*.

Наскрізною для мовної свідомості письменника є ідеологема *Україна*, яка внаслідок суспільно-політичних умов не відбиває атрибутів державності як базової політичної ознаки суверенної країни (пор.: ‘країна з апаратом політичної влади’ – СУМ II: 248), а функціонує як узагальнений образ народу, страждання якого були боєм усього життя митця. Образ *України* асоціативний з виразним емоційним складником *плачу*, семантику якого розкривають метафоричні конструкції з низкою відповідних дієслів-синонімів, напр.: *Коли я згадую зараз відступ, я бачу довгі, довгі дороги і численні села і околиці, і скрізь жіночий невимовний плач. Плакала Україна. Вона плакала, гірко ридала, свого дома проклинала...* (ШЦЗ: 29). Значення часто повторюваної номінації України *Велика вдовиця* розкриває контекстуальне наповнення дієсловами-присудками із семою ‘втрати’, однорідними додатками із семою ‘знищення’ людей, народу. Про масштаби трагедії свідчать публіцистично реалізовані вживання кількісних числівників, вимірювані мільйонами, та трагічні періоди історії, які були на той час замовчувані і під заборорою, напр.: *Велика Вдовиця утратила сорок відсотків дітей своїх убитими, спаленими, покатованими, засланими в заслання, вигнаними в чужі землі на вічне блукання. А до війни з початку Великої Соціалістичної революції вона втратила, крім мільйонів загиблих в боях і засланнях політичних, ще шість мільйонів від голоду в урожайний 32 рік* (ШЦЗ: 282). *Україна – велика вдовиця, народ – великий пасинок* звучить часто як гірка істина, і гірка іронія, пор.: *Нема і не було в Європі великого пасинка другого, що так би був зневажений в усіх своїх правах в угоду підлих кон’юнктур* (ШЦЗ: 258). Деякі вислови сприймаємо як екзистенційні вироки українцям тієї епохи, пор.: *Мій час – край загибелі мого народу* (ШЦЗ: 282).

У надскладних умовах відірваності від рідної землі, без спілкування з ідейно близькими людьми митець шукав вихід, мріяв про соборність, державність України. Об’єднання українських земель О. Довженко вважає знаковим і дуже важливим днем в історії народу. Вислів *велика подія в житті мого народу* звучить піднесено й життєствердно на тлі антитез про історію

України загалом, напр.: *Сьогодні, в суботу 30-VI-45 сталася велика подія в житті мого народу. Уперше за тисячу літ, за всю свою нещасливу історію об'єднався він в єдину сім'ю. Нема на світі другого народу з такою безмірно жахливою долею* (ЩЗ: 258).

Піднесеність увиразнюють характерні для мовотворчості письменника біблійні вислови, пор.: *Об'єднались усі українські землі. Буде єдине стадо і єдин пастор* (ЩЗ: 259). Основна ідея таких висловів – *незалежність*, яка на той час була ще дуже примарною, пор.: *Тепера будемо однакі. Не будемо вже польським бидлом, ні румунським, ні чесько-угорським* (ЩЗ: 259). Митець наповнює власним змістом кожен вторинну номінацію українців (*великі українці, галичани, закарпатці*), які однаково важливі і взаодоповнювальні для соборності, напр.: *Не будемо зневажати галичан за те, що вони добріші й культурніші від нас. Галичани не будуть боятися нас за те, що ми великі і жорсткосердні несаможестельні люде, не європейські й не азійські, отдельніі, як казав той дядько. Узнаємо Закарпатську Україну, про яку в нас не було написано ні однієї книжечки, ні одного малюночка, ні одної вісточки. Жили ми поруч тисячу літ, не сказавши один одному слова, ми, принаймні, «великі» українці* (ЩЗ: 259). Усупереч жорсткому тискові тоталітарної системи, письменник планував «написати новелу чи оповідання про трагедію західної України останніх часів. Наше визволення: радість, і пафос, і розчарування, і біль, і неоднаковість цілей, і інтелігентність, і ворожнеча, і нелюбов» (ЩЗ: 59).

В умовах тоталітаризму всі думки О. Довженка звернені до *народу* – однієї з ключових ідеологем державності. Це поняття в його мовній свідомості, асоційоване з раціональнооцінними означеннями *непереможний, сильний, незламний*, експресивними номінаціями *незламна сила, непохитний дух, здатність до визвольної боротьби*, доповнює словник високої експресії. Ідеологему Довженкового щоденника передає таке висловлення, напр.: *Основна ідея – непереможна, незламна сила нашого народу, його непохитний дух, його віра в тимчасовість окупації і його здатність до визвольної боротьби. Себто продовження історії* (ЩЗ: 27). Піднесені означально-епітетні вислови з поняттям *народ* виразно контрастують з дієсловами-

присудками із семою ‘знищення’ та низкою негативнооцінних епітетів і метафор, напр.: *Сьогодні закінчується рік війни. Народ мій український, чесний, тихий і роботящий, що ніколи в житті не зазіхав на чуже, потерпає і гине, спантеличений і обездолений в арійській катівні. Болить у мене серце день і ніч* (ЩЗ: 141).

Народ у мовній свідомості письменника всю свою історію виборює право на життя, виборює в нерівній боротьбі з ворогом. Поняття ворога українського народу, ворога нашої самобутності в О. Довженка заперечує його ідеологічно сформовану семантику в 40-ві–80-ті рр. ХХ ст. У масовій свідомості того часу слово *ворог* мало чіткі асоціації з виразно негативноконованими словами та словосполученнями *куркуль, буржуазний націоналіст, ворог народу, класовий ворог, дрібнобуржуазні елементи* [Коць 2018: 248]. У мовній свідомості митця лексема *ворог* – ‘супротивник на війні’ (СУМ-20 III: 527), її внутрішня форма має два реальні історичні виміри – німецькі загарбники і тоталітарний режим.

Боротьба народу в Другій світовій війні – це загальнолюдський екзистенційний виклик, але з виразним національним світовідчуттям. Митець часто повторює інтимізоване словосполучення *мій народ*, наповнює його одвічним словником війни: емоційно-асоціативними ознаками, номінаціями загальнолюдських матеріальних і духовних цінностей, метафорами, пор.: *Одбивали ми у німців наші села. Нанівспалені, поруйновані, знеміченні, зганьблені, поругані... Вилізли нам назустріч наші люде... Люде не радувалися своєму звільненню. Їм нічим було радуватися. Не було сили. Вони дивилися на нас бліді, умучені і на людському чолі лежало тавро чогось такого, що не можна висловити ніякими словами – тавро ганьби, знущань, морального розкладу. Це були бідні, звалтовані і опалені спустілі людські душі. Такими вони вже і вмруть* (ЩЗ: 30). Такі психологічні роздуми часто закінчуються риторичними, метафорично експресивними питаннями: *Горе, горе, чому ти так полюбило народ мій многотраждальний? Чого влізло в нашу історію, як гадина в серце і не вигнати тебе, не заклясти?* (ЩЗ: 30). Сміливими на тлі епохи були соціально-політичні оцінки О. Довженка, які спираються на ідеї попередніх

періодів національно-визвольних рухів: пор.: *Німці нищать наших дітей. Нищать голодом і розстрілами. Нищать методично. Тут й план звільнення України від українців, і ненависть до народу, і нелюдська злоба в смутному баченні свого кінця* (ЩЗ: 103). Зрідка письменник вдається до емоційних песимістичних висловлень з часто повторюваними дієсловами-присудками *гине, загибає*, напр.: ***Народ український загине в цій війні, товариші патетики. Не озлоблених темних жорстоких молодців треба посилати б за військом у трибуналах, а цілителів духовних ран і каліцтв, чутливих і розумних, що знають ціну крихітці добра в лиху годину. Народ наш загибає, гине. Велика тризна*** (ЩЗ: 104). Проте в усіх зошитах наскрізною є життєствердна ідея, цінність якої увиразнюють питання і відповіді, риторичні запитання з контрастним уживанням дієслова доконаного виду *виживе* на тлі повторюваних численних втрат, напр.: *Чи виживе народ, чи, може, загине весь? **Виживе**, а як і на що буде здатний, бог один знає. Такої жертви і втрати, таких страшних і величезних, іще не знав ніхто у світі. Що втратив наш народ за чверть століття? Чверть ста мільйонів люду?* (ЩЗ: 33).

Часто емоційно-оцінна публіцистична афористика митця протидіє психологічним і національно-екзистенційним викликам часу, сконцентровує в собі національні ідеї, пор.: *Дітей же треба на добре навертати. Рано ще. Добро існує не для нас. **Наше добро – це ненависть до ворога, ось наше добро*** (ЩЗ: 101).

Письменникові болить майбутнє України, народу в повоєнні часи, яке в його мовній свідомості має винятково національно-центричний вимір. На це вказують власноруч підкреслені автором роздуми, напр.: *Чи зберуться наші люде знову на Вкраїні? – Чи повернуться вони з усіх нетрів далеких далекостей нашого Союзу і заповнять її замість померших од ворога, од мору, од кулі і петлі? Чи так і лишаться там, а на наші руїни найдуть чужі люде і утвердять на ній мішанину. **І буде вона не Росія, не Вкраїна, а щось таке, що й думати сумно*** (ЩЗ: 61).

Важливим складником національної самобутності є традиційна для художньо-публіцистичного дискурсу ідеологема ***історія***. Її виразно негативнооцінні означення співзвучні з са-

мим поняттям *народ*, яке часто окреслює займенник *ми*, напр.: *Перечитав знову історію України. Боже, до чого ж вона сумна і безрадісна. Ніде правди діти – і погані ми, і нещасливі. Більше нещасливі ніж погані* (ЩЗ: 74). Для О. Довженка вся історія в промовистих прецедентних іменах і географічних назвах, ідеологічно конотованих суспільно-політичних поняттях, пор.: *Про що говорили вони. Про владу. Про соціалізм, про колгосп. Про Гітлера, про історію, про Богдана, про Мазену, про все, це символічна, одвічна картина, многосотлітній двобій двох українців, ожорсточених од довгої важкої тернистої дороги. Про Сибір* (ЩЗ: 63). Наскрізною є думка про історію як невіддільний складник національної самобутності, наріжний складник існування народу як етнічної єдності. Митець актуалізує проблеми правдивості історії, необхідності її викладання в освітніх закладах, напр.: *Єдина країна у світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось заперетним [забороненим], ворожим і контрреволюційним. Це – Україна. Другої такої країни на земній кулі немає, де ж рождатися, де плодитися дезертирам як не у нас, де рости слабодухим і запродацям, як не у нас* (ЩЗ: 63). Але на той час це звучало як голос пророка в пустелі.

Важливий і невіддільний складник національної ідентичності – *мова*, яка у його часи, як і історія, була замовчувана й заборонена. Історія і український словник, на думку письменника, має бути пріоритетом науки й культури в усі часи. Звернення до цієї теми супроводжують негативноемоційні окличні речення і риторичні запитання, зміст яких посилюють слова та вислови низької експресії, пор.: *Заговорили про словник український і про історію. Боже ж ти мій! Двадцять п'ять років нема історії і нема словника. Яка ганьба! Яка мерзота! Чия огидна рука тут діяла і во ім'я чого? Країна виховання безбатченків! Безбатченків без роду і племені* (ЩЗ: 60). Слово *мова* в щоденникових записах актуалізовано в другому його словниковому значенні 'сукупність довільно відтворюваних загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових знаків для об'єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування у процесі вираження думок' (СУМ IV: 768), але доповнено семою 'складник національної

ідентичності', 'духовність', пор.: *Я забуваю мову свою. Часом я забуваю свій біль і жаль по Україні. У мене вмирає душа. Перечитав «Історію України» Маркевича. Плакав. Писати далі не можу* (ЩЗ: 299).

Роздуми О. Довженка про мову загострюють проблему зростання в усіх сферах життя – освіті, науці, культурі, публічній комунікації, напр.: *В університеті розмовляли тільки початківці і поети. Решта вся по-руськи, на радість Гитлеру* (ЩЗ: 64). Негативна оцінність часто набуває контекстуальної іронічно-саркастичної конотації, напр.: *Сотня наркомів. Всі молодшого і середнього віку. Короткошії, товсті і однаково одягнені. Багато їдять і часто гімнастикою не займаються і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них в душі не вірять про свої високі посади. А загалом непогані люде. Мови не знають і не знатимуть. Розмовляють і думають суржиком* (ЩЗ: 56).

Перебуваючи в Росії, О. Довженко звертає увагу на мовне обличчя міст і порушує проблему культурно-історичного етнічного поширення української мови далеко за адміністративними межами України, напр.: *Ось і Россош. Істинний руський город, де населення чомусь розмовляє по-українськи. Кілька сот літ ніяк не встигне причаститися* (ЩЗ: 147). Митець констатує явище *каліченої української мови*. Це словосполучення він повторює неодноразово, як синонім до поняття *суржик*. Такі питання, зазвичай, супроводжують виразні емоційно-оцінні вислови, що вказують на психологічний стан автора, пор.: *Які люде тут красиві. Багато гарних жіночих облич. Розмовляють каліченою українською мовою. Це зрусифіковане українське, безумовно, місто. Прізвища вже давно перелицьовано на -ов. Болить голова і серце* (ЩЗ: 148). Деякі думки про функціонування української мови звучать як гірка іронія, пор.: *Ну саме цікаве, що у Россоші української мови чути багато більше, ніж було в Києві. Отаке-то* (ЩЗ: 149).

Багато зауваг митця актуалізувала сучасна російсько-українська війна, загострила увагу суспільства щодо збереження української мови на її етнічних територіях усупереч культурно-історичним умовам упродовж століть, пор. заголовок у

сучасних ЗМІ: *Русифікація не вибила з голови українську. Чому корінне населення називають перевертнями* (ТСН, 09.10.2024).

Оберегом української ідентичності О. Довженко вважає знакових мовних особистостей в історії української літератури, мови, культури. Такою постаттю для нього був Т. Шевченко. Сприймання його спадщини росіянами (*сусідами*) він інтерпретує іронічно, вдаючись до аналогії зі Святим письмом і знову метафорично увиразнюючи проблему національної самотності, пор.: *Кобзаря цінувати трудно. Він нагадує мені огненну піч, з якої обережно вихвачують угольки і, перекидаючи їх між пальцями, прикурюють. Особливо трудно вихвачувати ці вузлики нашим сусідам. Вони тоді чомусь нагадують мені чортів, що знаходять у святому письмі текст на свою користь* (ЩЗ: 58).

Квінтесенцією роздумів О. Довженка є констатація його життєвого кредо, що перегукується з крилатим висловом І. Багряного: *Краще вмерти, загинути героєм, чим жити рабом* (ЩЗ: 37), пор. в І. Багряного: *Краще вмерти біжучи, ніж жити гниючи*. Письменники одного покоління з різною долею, але з одним прагненням – утвердження ідеї боротьби за національну гідність, свободу.

Постать О. Довженка на тлі його епохи вирізняє концептуальне осмислення митця в житті народу, окреслення його ролі, спрямованої на утвердження, всупереч тоталітарній системі, національної самотності. Митець актуалізує поняття *інтелігент*, яке в радянські часи, як засвідчує мовна практика тогочасної преси, мало іронічно-знижену конотацію і належало до словника новомови. Цей термін Джордж Орвел увів на «позначення мови тоталітарної держави», наголошуючи, що вона «створювалася не для розширення, а для звуження мислення, і, звівши вибір слів до мінімуму, цієї мети було опосередковано досягнуто» [Орвел 2015: 284]. Цим поняттям згодом скористалися в наукових дослідженнях польські, українські лінгвісти [Гловінський 2001; Масенко 2017]. Словники фіксують його, уналежнюючи до збірного поняття *інтелігенція* із семантикою 'люди розумової праці, що мають спеціальні знання з різних галузей науки, техніки й культури'.

О. Довженко основну словникову сему 'розумової праці' посилює роздумами про місію інтелігента в житті народу. Він заперечує поширений вислів свого часу «гнилий інтелігент», порівнюючи його з міщанином. Лексична сполучуваність лексеми *інтелігент* виразно позитивнооцінна, що уможлиблюють означення (*полум'яний, чистий, передовий*) і символічні номінації (*людина інтелігент*) високої експресії, напр.: *Ми єдина в світі країна побудованого соціалізму, в якій слово інтелігент звучало як зневажливе слово. У нас було заведено поняття «гнилий інтелігент». А між тим, інтелігент ніколи не був у нас гнилим. Навпаки, він був полум'яним, чистим, передовим. Гнилою у нас була не інтелігенція, а міщанство. Воно осталося гнилим і нестерпно вонючим і зараз, не дивлячись на високі державні посади. <...>. Люби се слово, хай воно буде твоїм символом – людина-інтелігент, бо не може бути радості життя сьогодні у країні, де тебе немає, де ти занедбана, третьорядна, фальшива, чи підроблена...* (ЩЗ: 12).

Незаперечну роль інтелігенції митець убачає в протистоянні всім політичним режимам задля збереження власної самобутності, пор.: *Написати новелу чи епізод, умотивований [умотивований] в формі діалогу – може про долю і характеристику народу, що протягом століть втрачав свою верхівку інтелектуальну, що кидала його з різних причин і діяла на користь культури польської, руської, лишаючи народ свій темним і німічним в розумінні передової культури. Про відсутність вірності. Про легку асиміляцію і безбатьківщину. Про байдужість до своєї старовини, вони всі в гівні і занепаді* (ЩЗ: 49).

О. Довженко до пріоритетів митців-сучасників уналежнює створення мистецьких шедеврів про боротьбу народу у війні: напр.: *Україна мусить родити найсильніший твір про народ у війні, бодай один твір. Чи вистачить сили в письменників? «Гей, хто в лузі, озовися!»* (ЩЗ: 37).

Уособленням народу часто є українська жінка, яку митець возвеличує піднесенням художньо-образним словом, пор.: *Найдися, письменнику, рівний талантом красоті материнської душі, і напиши для всіх грядущих літ цей кришталевий прояв материнської душі, генія української матері* (ЩЗ: 42).

Наскрізними засобами мовомислення О. Довженка є символічні прецедентні імена української літератури й історії, напр.: *Написати статтю про українську жінку. Про жінку, про матір, про сестру. Про нашу Ярославну, що плаче рано на зорі за нами. Про Катерину, що плакала за Ярославною, про нашу геніальну українську хазяйку, про господиню України* (ШЗ: 57). Звернення до цього образу, сповнене національним відчуттям родинних зв'язків, інтимізоване повторюваним присвійним займенником *наша*, семантично доповнене емоційними вторинними номінаціями, напр.: *Ми, очищені власними жертвами, оточимо тебе увагою і любов'ю, і світ увесь дивитиметься на тебе і преклониться перед тобою, мученице наша і наша красо* (ШЗ: 57). Чуттєвість творення образів українців усебічно втілено в художніх та кінотворах митця. В. Костенко, вивчаючи його спадщину, слушно зауважує, що саме «через колоритні риси героїв зображено самотні риси нації» [Костенко 1964: 65].

Довженко як письменник непокоїться рівнем художнього слова, застерігає від *письменницької пошесті*, переконує в глибинній духовності народу, вживаючи синонімічні дієслівні присудки із семою 'екзистенційної піднесеності', нанизуючи підрядні з'ясувальні конструкції для розкриття мистецьких завдань своїх сучасників, пор.: *Є загроза, що після війни з'явиться письменницька пошесть, особливо багато письменників з'явиться серед наших квартирантів, що наб'ють собі руки на картинах. Народ не хотітиме читати про війну побутово-описательного. Народу треба показати його із середини в його стражданнях, в його сумнівах, в його боротьбі, оновленні і показати йому шлях і перспективу. Народ треба возвеличити і заспокоювати, і виховувати в добрі, бо зла напало на його долю стільки на одне покоління, що вистачило б і на десять колін. Щоби вправи в жорстокості в злі і горі не ожесточили його душу і не притупили її, і щоб радість перемоги не приспала його пильність, не заколисала в самозакоханості молодців од пера і стола, і кабінету, і щоб не забув він своїх помилок, і не втратив оптимізму...* (ШЗ: 47).

Мовна свідомість О. Довженка чинила спротив знищенню національної ідентичності в сфері кінематографії, роботу в якій він емоційно-зневажливо називає *кінокаторгою*, а саму

кіностудію *євміщанським смітником*, оточення – мізерними людьми, недолюдками, які ненавидять народ, шкодує марно втрачених 16 років, які б можна було використати на напрацювання в царині письменства, напр.: *Шістнадцять літ кінокаторги в цьому оточенні, що ненавидить мене і що я їх глибоко презираю як недолюдків, некваліфіцируваних, аморальних, без крихотки святого, людоців, що ненавидять мій народ і роблять його нещасним. Скільки марно витрачено духовних сил і часу? Коли б всю силу і пристрасть, і спрямованість за ці шістнадцять років я застосував до письменства, було б уже в мене добрих десять-дванадцять томів справжньої літератури* (ЩЗ: 58).

Українська самотність в культурі була, на думку письменника, безкомпромісною життєвою переконаністю, а знищення її викликало в митця спротив, боротьбу, почасти зневіру, що він відкрито демонстрував у зневажливо-емоційних номінаціях працівників культури, пор.: *Як тяжко жити бездітному в житті, і в мистецтві. Як важко думати, що під моїм українським красивим дубом [...] ошкірений руський шакал Савченко, та більш нічого. Така самоогидна доля Київської Шулявської кіностудії. Мене уже нема* (ЩЗ: 65).

Найбільшою трагедією життя О. Довженка було змушення перебування на чужій землі в Москві. Його свідомість не могла прийняти відлучення від Батьківщини за любов до неї. Україна в щоденникових записах завжди означена контекстуально присвійними конструкціями *моя Україна, моя земля*, поєднана з іменниками-абстрактними назвами зі словника високої експресії *відданість, любов, патріотизм*. Їх уживання часто контрастує з номінаціями ворогів – виразним емоційно-зневажливим словником низької експресії, пор.: *Я один за межами України, моєї землі, за любов до якої мені мало не одрізали голову, предавши остракізму, великі вожді і малі їх слуги українські, необитки убогі в великих і менших чинах* (ЩЗ: 258).

Виразна ознака його мовомислення – діалогічність. Роздуми митця записані у формі риторичних питань, часто діалогічних єдностей. Митець розмовляє сам із собою, з українською інтелігенцією, народом. Внутрішні психологічні переживання

супроводжували його все життя. У кожному зошиті їх масштаби передають емоційно виразні метафоричні конструкції, риторичні запитання з іронічно конотованими прецедентними іменами часів тоталітаризму, напр.: *Невже я не можу жити на Вкраїні? Хто мене вигнав, кому стояв на дорозі, чого зрадив великий ген<ералісим>ус, що саме так сталося зі мною???* *Важко мені жити. Нащо мені жити? Дивитися роками, як закопують мене живого в землю? Спостерігати, як обходять мене і цураються свої люде? Як замовчують моє існування і ненавидять ім'я моє, керовані великим генієм людства Микиткою Хрущовим, що проявив у відношенні до мене саму низькопробну нечесність маленької людини?* (ЩЗ: 261). У свідомості митця постійно тривала боротьба між відчаєм і вірою, відчуттям духовної загибелі і бажанням творити в ім'я любові до рідної землі. Риторичні екзистенційно відчайдушні питання змінювали життєтворчі звертання до рідної землі, народу, долі (слово, часто означуване прикметником *вкраїнська*), в яких упізнаємо прецедентні вислови Лесі Українки, пор.: *Доле, пошли мені силу, дай мені мужність проливати на чужині кров мого серця, як благодворну росу, і усміхатися крізь сльози.* *<...> Не одніми в мене творчості, все інше одніми, моя **вкраїнська доле*** (ЩЗ: 261).

Тема любові до рідної землі – лейтмотив усіх щоденникових записів. Слово *патріотизм* щоразу наповнюють семантикою номінації цінностей української самобутності: *рідна земля, історія, мова, пісня*, пор.: *Які щасливі люде, що родяться не на Вкраїні. Ніхто їм не законе ні в чім. Ніщо не заважає любити свою Землю, небо, всі свої пісні, історію свою, предків. Ніщо не заважає зватись **патріотом*** (ЩЗ: 681).

Митець протистоїть тоталітарній системі в житті і в слові, заперечуючи штучну ідеологічну конотацію словника новоформи, наголошуючи на позитивній оцінності слів *націоналізм, націоналіст* (пор. у словнику: *націоналізм* – ‘реакційна буржуазна ідеологія й політика в галузі національних відносин, яка проповідує зверхність національних інтересів над соціальними, панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої, розпалює національну ворожнечу, заперечуючи дружнє співробітництво і взаємодопомогу між націями’ – СУМ V: 232), напр.:

Єдине, що мене заспокоює – моє чисте сумління. Не буржуазний я і не націоналіст. І нічого, крім добра, щастя і перемоги, не бажав і руському народу <...> Любов же до свого народу і страждання не може принизити моїх поглядів (ЩЗ: 13). Частотними у щоденниковому словнику митця є вислови *національна гордість, національна гідність, національний дух*, які є невіддільною частиною українського словника високої експресії, напр.: *Написати статтю на тему: про любов до батьківщини і національну гордість (гідність)* (ЩЗ: 54).

Мовна свідомість О. Довженка – один з безлічі прикладів неперервності утвердження національної ідеї в історії літературної мови, в історії української державності. Основою мовомислення митця є традиційні й завжди актуальні понадчасові суспільно-політичні та культурно-історичні поняття-ідеологеми *Україна, народ, історія, мова*. Їх раціональну загальномовну семантику митець розширює з огляду на культурно-історичні умови української бездержавності, актуалізуючи не зафіксовані в словниках конотації, пропонуючи комунікативно-прагматичне осмислення явищ тоталітарного режиму, засвідчуючи національно марковану мовну свідомість митців епохи.

Гловінський М. Новомова. 12 польських есеїв. Упор. О. Гнатюк. Київ: Критика, 2001.

Костенко В. Довженківські обрії. Новаторські шукання й естетичні роздуми. Київ: Мистецтво, 1964.

Коць Т.А. Українське слово в пресі кінця XIX – початку XXI ст.: динаміка літературної норми. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2018.

Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ: Вид-во «Кліо», 2017.

Орвелл Дж. 1984: роман. Пер. з англ. В. Шовкун. Київ: Вид-во Жупанського, 2015.

Тримбач С. Олександр Довженко: загибель богів. Ідентифікація автора в національному часопросторі. Вінниця: Глобус-прес, 2007.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ – Словник української мови: в 11 т. За ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

СУМ-20 – Словник української мови: у 20 т. За ред. В.М. Русанівського. Київ: Укр. мов.-інф. фонд, 2010–2022.

ЩЗ – Довженко О. Щоденникові записи. Харків: Фоліо, 2015.

REFERENCES

Hlovinskyi, M. (2001). *Novomov. 12 Polish essays*. Compiler O. Hnatiuk. Kyiv: Krytyka (in Ukr.).

Kostenko, V. (1964). *Dovzhenko's horizons. Innovative searches and aesthetic reflections*. Kyiv: Mystetstvo (in Ukr.).

Kots, T.A. (2018). *The Ukrainian word in the press of the late 19th and early 21st centuries: the dynamics of the literary norm*. Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

Masenko, L. (2017). *The language of Soviet totalitarianism*. Kyiv: Vyd-vo "Klio" (in Ukr.).

Orvell, Dzh. (2015). *1984: novel*. Trans. from Eng. V. Shovkun. Kyiv: Vyd-vo Zhupanskoho (in Ukr.).

Trymbach, S. (2007). *Oleksandr Dovzhenko: the death of the gods. Identification of the author in the national space-time*. Vinnytsia: Hlobus-pres (in Ukr.).

LEGEND

СУМ – Bilodid, I.K. (Ed.). (1970–1980). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols*. Kyiv: Naukova dumka.

СУМ-20 – Rusanivskyi, V.M. (Ed.) (2010–2022). *Dictionary of the Ukrainian language: in 20 vol*. Kyiv: Ukrainskyi movno-informatsiyni fond.

ЩЗ – Dovzhenko, O. (2015). *Diary entries*. Kharkiv: Folio.

Статтю отримано 18.10.2024

Tetiana Kots

OLEKSANDR DOVZHENKO'S LANGUAGE AWARENESS IN THE DIMENSIONS OF UKRAINIAN IDENTITY (BASED ON DIARY ENTRIES)

The article analyzes the conceptual foundations of the linguistic consciousness of Oleksandr Dovzhenko, a symbolic figure in the history of Ukrainian culture, literature, and language. Taking into account the broad interpretation of language consciousness in world science, the units of its implementation in the artistic and journalistic heritage of the artist are singled out – timeless ideologues Ukraine, people, history, language as cross-cutting ethnocentric components of Ukrainian national identity. An analysis of the dictionary of modern language was carried out, in particular,

the lexemes intellectual, nationalism, patriotism in the interpretation of the thinker. Their lexical, semantic, stylistic, pragmatic text manifestations in the author's reception and taking into account the cultural and historical prerequisites of creating diary entries are revealed.

Reflections on the mission of the artist in history, symbolic ethnic values for Ukrainians, united by the idea of national dignity are indicative of the language of the diary entries. The emotional dialogue of the language creates the effect of a conversation with all generations of Ukrainians.

O. Dovzhenko's linguistic awareness testifies to the continuity of Ukrainian spiritual values even in times of statelessness. The thinker in the conditions of the totalitarian regime, fighting for the opportunity to be a writer, cinematographer, produced for his own people the cornerstone ideas of identity, which remain relevant even for our time.

Key words: language consciousness, national identity, language thinking, ideologeme, sema, lexical-semantic processes, evaluability.